

СЕМАНТЫКА-ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ ТЫПЫ НАМІНАТЫЎНЫХ СКАЗАЎ

У залежнасці ад семантыка-граматычнай функцыі намінатыўныя сказы падзяляюцца на апісальныя (быццёвыя, экзістэнцыяльныя) і ўказальныя.

Апісальныя намінатыўныя сказы шырока ўжываюцца ў розных стылях мовы. Ім уласціва вобразнасць і лаканічнасць, аднак выкарыстанне іх пісьменнікам залежыць ад аўтарскай манеры. Спецыфіка намінатыўных сказаў вызначае жанры, дзе яны найбольш пашыраныя і амаль неабходныя. Гэта літаратурныя сцэнарыі, драматургічныя творы (з намінатыўнымі сказамі-рэмаркамі), дзённікавыя і падарожныя запісы, якія патрабуюць кароткага, сціслага і адначасова поўнага адлюстравання падзей. Асноўная функцыя апісальных намінатыўных сказаў – паведамленне пра наяўнасць у рэчаіснасці прадметаў, з’яў, падзей, якая, аднак, можа праяўляцца вельмі своеасабліва, у сувязі з чым сярод апісальных намінатыўных сказаў выразна вылучаюцца тры разнавіднасці: *уласна апісальныя намінатыўныя сказы, ацэначна-быццёвыя і намінатыўныя сказы-паведамленні*.

Характэрная асаблівасць *уласна апісальных* сказаў – ярка выражанае, нічым не ўскладненае значэнне быцця, існавання прадметаў, з’яў, падзей. Асноўная функцыя вызначае сферу ўжывання ўласна апісальных сказаў: праязныя і паэтычныя творы (мастацкія апісанні), мова публіцыстычных артыкулаў, а ў мове афіцыйных дакументаў яны выкарыстоўваюцца рэдка. Прадуктыўныя такія сказы ў мове аўтара і толькі з пэўнай стылістычнай нагруккай прысутнічаюць у мове персанажаў.

У залежнасці ад семантыкі галоўнага члена сярод уласна апісальных сказаў вылучаюцца:

- сказы-апісанні месца дзеяння. Галоўны член такіх сказаў – пераважна ўласная назва. Яны часцей за ўсё пачынаюць апавяданне (стаяць у пачатку абзаца, твора) і сустракаюцца ў дзённіках, нарысах, кароткіх нататках: *Іран. Красавік. Даўно я не еў беларускага хлеба, ад паху смалістага бору адвык* (П. Панчанка). *Свіцязь. Аслоненае дубамі возера, якое праз адну душу ўлілося ў вялікую паэзію* (Я. Брыль). Галоўны член такіх уласна апісальных сказаў можа быць выражаны агульным назоўнікам. Пастаўленыя ў пачатку апісання, гэтыя сказы ствараюць цэлую карціну, што паўстае перад чытачом у непасрэднай блізкасці,

або малююць фон, на якім адбываецца дзеянне: *Зарэчны бор. Паміж хвайні гатовы дзве зямлянкі. Дзятлы ў зялёнай гушчыні дзяўбуць бесперасланку* (М. Лужанін). *Лес. Закінуты провад антэны высока на хвою* (А. Куляшоў);

- сказы, якія абазначаюць час дзеяння. Звычайна пачынаюць апісанне і называюць частку сутак, дні тыдня, месяца, пару года; пашыраныя ў мове нататак, дзённікаў, публіцыстычных артыкулаў: *Нядзеля. Першы дзень, калі на верандзе сядзець ужо холадна* (Я. Колас). *Восень сорак другога года. Цёмная мокрая ноч. А мужчыны стаяць на загуменні і глядзяць, як... гарыць, дагарае падпаленая вёска* (Я. Брыль). *Ноч. Дванаццатая гадзіна. Паўшар’е парывала воссю сухой* (Р. Барадулін). Такія ўласна апісальныя сказы з’яўляюцца сродкам стварэння пейзажных малюнкаў, яны ацвяжваюць ў паэзіі: *Зіма. І золкія завеі... Дарогі снегам замяло. Таполі ў наклеці сівеюць, – і нікнуць бомы за сялом* (Я. Колас). *Вясна. Сонца ўзыходзе, свеціць на зямлі* (Я. Купала). Малюнкі становяцца асабліва выразнымі, вобразнымі, калі галоўны член уласна апісальных намінатыўных сказаў развіты азначэннямі-эпітэтамі, якія надаюць апавяданню эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку: *Панурая поўнач. Халоднае мора, дзе бура выводзіць акорды глухія, дзе голага лёду пачварныя горы вартуюць сакрэты і тайны стыхіі* (Я. Колас). *Неабдымнай далечы сінеча. І бяздонне, неабсяжнасць мар* (Г. Міклашэвіч);

- сказы, якія абазначаюць працэсы працы, што адбываюцца ў пэўны каляндарны перыяд. Галоўны член такіх намінатыўных сказаў – аддзяяслоўны назоўнік са значэннем працэсу дзеяння: *Жніво. Галіны рукі гудуць ад стомы* (Я. Брыль). *Касьба! Ці ёсць весялей работа; адбіць касу, намянташыць, потым прайсці пракос і назад вярнуцца, напіцца квасу і размахнуцца* (М. Лужанін);

- сказы, што абазначаюць з’явы прыроды, перадаюць агульны стан асяроддзя. Галоўны член такіх сказаў – назоўнік з адцягненым значэннем: *Туман. Раса шукае выйсця – стрывожаная вецярком, з пажоўклых жылкаватых лісцяў, нібы з далоняў, лье цурком* (П. Панчанка). *Апала раса. Гарачыня. Хмаркі, як пух лебядзіны* (Я. Колас);

- сказы, што абазначаюць фізічныя і маральныя стан чалавека: *Марылька гэтакія была*

жыццярadasная, гэтакая вясёлая. Маладосць! (К. Чорны). *Старасць. Сіл няма* (М. Зарэцкі). *Сум. Якое дзікае страшнае месца* (А. Чарнышэвіч);

• сказы, у якіх канстатуецца наяўнасць у рэчаіснасці прадметаў. Галоўныя члены такіх сказаў – адушаўленыя ці неадушаўленыя назоўнікі. Ужываюцца гэтыя сказы і па адным, і цэлымі ланцужкамі, што залежыць ад канкрэтнага праўлення іх апісальнай функцыі: *Зося Савіч! Шыковіч бачыць яе ўпершыню* (І. Шамякін). *Стол. За сталом чалавек* (М. Лужанін). *Коні... Коні... Чую тупат, часам зброя бразне, часам цуглі* (А. Зарыцкі);

• сказы, у якіх называюцца грамадскія з’явы, падзеі: *Кірмаш. Размова шчырая з тым, з гэтым пачынаецца* (А. Куляшоў). *Вайна... Адзінокія фабрыкі тужаць* (П. Глебка).

Уласна апісальныя сказы могуць выконваць абагульняльную функцыю. Яны пачынаюць апісанне; далей у тэксце раскрываецца, удакладняецца, канкрэтызуецца агульны малюнак, акрэслены намінатыўнымі сказамі: *Варшаўскі нацыянальны музей. Гістарычныя палотны Матэйкі, якія хочацца назваць магутнымі: “Грунвальд”, “Рэйтан”, “Канстытуцыя 3 мая”, “Пропаведзь Скаргі”... Поўныя сонца і любасці простага чалавека карціны Халмоньскага: “Буслы прыляцелі”, “Бабіна лета”... (Я. Брыль).*

Пры стварэнні пейзажнага малюнка ці пры апісанні падзей, з’яў, прадметаў пісьменнік нярэдка выкарыстоўвае ўласна апісальныя сказы і як абагульняльныя, і як сказы, якія дэталізуюць, канкрэтызуюць змест абагульняльных. Гэта дае магчымасць не толькі стварыць поўны мастацкі вобраз, але і рэльефна вылучыць на першы план яго асобныя дэталі, што робіць апісанне жывым і непасрэдным: *Раскошны манастырскі парк, хутчэй – батанічны сад. Кіпарысы. Кветкі. Лебедзі на сажалках. Канал, доўгі, серабрысты меч якога, распароўшы густую зеляніну сада, упіраецца ў мора. Старадаўні, велічна просты, строгі касцёл Святога Духа* (Я. Брыль). *Бацькаўшчына, бацькаўшчына... І хаціна родная, і вуліца, і сцяжынка, змалку пратапаная...* (К. Кірэенка).

Абагульняльныя намінатыўныя сказы часам так цесна зліваюцца з далейшым апісаннем, што змест гэтага апісання ўспрымаецца як заканамерны вынік падзей ці з’яў, якія канстатуюць абагульняльныя сказы: *Гром! Даждын адгалоскі! Буйны постук па свежай раллі. Клейкі ліст для бярозкі. Веснавое пітво для зямлі. Гром! Усходы на гонях. Жыватворная завязь садам* (К. Кірэенка). *Зіма. І снежныя сумёты, палі, снягі і зноў палі* (М. Хведаровіч).

Уласна апісальныя намінатыўныя сказы могуць падагульняць, заключаць апісанне. Яны цесна звязаны з кантэкстам, што збліжае іх з няпоўнымі двухсастаўнымі: *Пачаліся асабнякі ў садках, у бярозах. Вузкія тратуары, крапіва ля платоў. Ускраіна* (П. Пестрак).

Заклучальныя намінатыўныя сказы шырока выкарыстоўваюцца ў мастацкіх замалёўках. Пісьменнік спачатку падае асобныя дэталі малюнка, а ў канцы апісання перад чытачом паўстае мастацкае палатно, назву якому дае заключальны апісальны намінатыўны сказ: *Прыйшоў пагодлівы канец сакавіка, пачатак новай вясны, што заўсёды так моцна хвалюе. Вераб’іны кірмаш у кучы бярозавага веця пад плотам. Гуллівая песня шпака каля новай шпакоўні. Звоняць жаўранкі, звоніць вада ў ручайнах. На вёсцы цэлы дзень пераклікаюцца вербалазавыя свісцёлкі, якімі ў гэты час узброены кожны хлапчук... Вясна! (Я. Брыль). Скрозь стагі, стагі ў зялёных світах... Звезлі з поля залатое жыта, а бярозы, клёны, дзе ні глянеш, – апанулі жоўтае ўбранне. Быццам сарамлівая дзяўчына, аж гарыць ад чырвані рабіна, вецер золкі на шляхах гуляе, дзе ні йдзе, чырвоныя расстрае, павукі паміж ялін і сосен колькі заснавалі новых кросен. Восень... Восень... (П. Броўка).*

Часам у функцыі абагульнення ўжываецца ўласна апісальны сказ, які пачынае апісанне, пасля ідуць ланцужкі намінатыўных сказаў, якія перадаюць асобныя дэталі агульнага малюнка, двухсастаўныя сказы, а ў заключэнні – ацэнна-прэдыкатывы сказ, які дае аўтарскую ацэнку апісанню. Такім спалучэннем розных тыпаў сказаў з адной і той самай функцыяй пісьменнік дасягае вобразнасці малюнка, яго завершанасці: *Дарога Ратэрдам – Амстэрдам. Раўніна. Багаты лес: дубы, вязы, платаны, клёны... Парнікі і адкрытыя грады. Прыгожыя домікі, ветракі, касцёлы, зноў ветракі. Вада не ўмяшчаецца ў незлічоных канавах, блішчыць нават на раллі. Раскошная аўтастрада (Я. Брыль). Торунь. Шырокая велічна-спакойная Вісла. Прыгожыя масты. Зеляніна. Чырвоныя дахі, вузкія вуліцы, суровая готыка касцёлаў. Вайна абмінула двойчы – у дні разгрому і ў дні вызвалення – гэты стары ўтульны горад. Горад Каперніка, горад заводаў і школ і адначасна горад мяшчанства (Я. Брыль).*

Уласна апісальныя сказы выконваюць функцыю ўдакладнення, канкрэтызацыі прадметаў, з’яў, пра якія паведамляецца ў кантэксте: *Неўзабаве яны выбіліся на шырокае балота. Дробныя хвойкі, куп’ё, лазнякі, ды чараты, чараты* (М. Лынькоў).

З функцыяй удакладнення, канкрэтызацыі пісьменнікі выкарыстоўваюць апісальныя ска-

зы пры абмалёўцы знешняга вобліку героя, пры партрэтнай характарыстыцы. Спачатку аўтар называе свайго героя, а пасля пералічвае яго рысы: *Рысы ў хлопца былі няправільныя, але буйныя і нават у чымсьці гошыя. Цяжкаватае падбароддзе, вялікі цвёрды рот. Жасткаваты няправільны нос* (У. Караткевіч). *У цэнтры іх – герой, вялікі лётчык. На цвёрдых вуснах – неастылы смех. Высокі лоб. Брывей круты разбег. І смелыя дапытлівыя вочы...* (П. Панчанка).

Заўвага. Уласна апісальныя намінатыўныя сказы могуць канкрэтызаваць, удакладняць абагульняльныя словы. Іх трэба адрозніваць ад сказаў з аднароднымі членамі. Аднародныя члены амаль заўсёды стаяць за абагульняльнымі словамі ці перад імі, яны сэнсава і сінтаксічна звязаны паміж сабой. Удакладняльныя намінатыўныя сказы нярэдка бываюць адзелены ад абагульняльных слоў іншымі сказамі. Сувязь паміж імі толькі сэнсавая і значна слабейшая, чым у сказах з аднароднымі членамі; намінатыўныя сказы часта адносяцца не толькі да абагульняльных слоў, але і да ўсяго зместу апісання. Параўнайце: *Дняпро... Ака... Раздольнай Волгі плынь, Уральскіх гор гранітная града, сузор'е прыангарскіх гародоў... Ты ўся цяпер, уся перада мной, мая Радзіма* (А. Зарыцкі). *Вудачкі, вуды, начныя шнуры, венцер, восці, сачок – уся гэта рыбацкая снасьць пушчалася ў ход* (Я. Брыль). Названыя канструкцыі выразна адрозніваюцца. У першым прыкладзе відавочная самастойнасць намінатыўных сказаў, сэнсава звязаных з наступным кантэкстам. У другім прыкладзе – адзін сказ, у якім абагульняльнае слова і аднародныя члены звязаны і сінтаксічна, і сэнсава.

Уласна апісальныя намінатыўныя сказы выкарыстоўваюцца і як адзіночныя, і групамі – намінатывамі-ланцужкамі, каб перадаць:

- паслядоўнае развіццё падзей (або назваць асобныя дэталі, узятыя з агульнага малюнка і пададзеныя ў пэўным парадку): *Асадніцкі хутар, фальварак нейкі, шэрая вёска. Гай. І быццам сон на павеці, спускаецца ўніз небакрай* (А. Зарыцкі);

- фізічны і псіхічны стан чалавека. У хвіліны нервовай узбуджанасці, моцнага хвалявання ў свядомасці чалавека фіксуюцца асобныя дэталі наваколя, якія часам усплываюць адна за адной без усялякай сувязі: *Ноч. Летуценням шырокі прастор. Праявы жаданай сустрэчы. Штаб. Пакет. Рыгорка. Аўзор... Поруч таварыш у фрэнчы* (А. Александровіч);

- суцэльны пейзажны малюнак з выдзяленнем асобных яго дэталей: *Кучматы лес, утуль-*

ны луг і поле... Гляджу, што дзеецца ў блакітным доле (Я. Колас). *Майская зеляніна прысадаў і збожжа. Вёска. Чыгуначны пераезд з паласатым, як быццам спрадвеку задзёртым шлагбаумам*. *Зноў толькі поле за прысадамі. І сонца. І жаўранкі – недзе з-пад самага сонца* (Я. Брыль);

- стан навакольнага асяроддзя, які нярэдка сугучны з настроем героя або самога аўтара. Такія сказы пашыраныя ў паэзіі: *Завіруха... Зіма... Адпачынак... Пераклікнуцца першыя пеўні* (П. Трус). *Спякота. Лівень. Сіні гром. Раскрыла лета ўсе вароты, і хоча кожны жаўтароты дастаць да гэтых дзіў крылом* (А. Пысін);

- замалёўкі, якія ўзнікаюць у памяці чалавека. Нярэдка аўтар спецыяльна падкрэслівае, што гэта вобразы-ўспаміны, вобразы-фантазіі: *Маленства мае, ты далёка, далёка! Школьныя парты. Глобус. Карты* (П. Панчанка). *А калісьці і я прачынаўся ў бацькавай хаце. Чэрвень. Раніца. Росы і цішыня. На гародзе спявае паціху маці пра жаўнера маладога, пра гнядога каня* (П. Панчанка).

У беларускай літаратурнай мове шырока распаўсюджаны намінатыўныя адзіночныя сказы. Функцыя іх даволі разнастайная:

- перадаюць асобны этап у развіцці падзей: *Скончыўшы толькі што бітву з пажарам лясным, шляхам ішлі камсамольцы ў калоне походнай... Першы прывал. Стагадовыя сосны, яліны шумам віталі іх на скрыжаванні дарог* (А. Куляшоў). *Трывожная ціш ляжала на ўсім працягу лініі акапаў. Зараз будзе атака! Дванаццаць гадзін...* (Э. Самуйлёнак);

- заключаюць, падагульняюць апісанне. Такія сказы звычайна абазначаюць стан прыроды ці чалавека пасля нейкіх падзей, хвалявання, псіхічнага напружання: *Ляглі сябры ва ўсім походным. Гарматы сціхлі. Цішыня* (А. Пысін). *Халадком патыхае вячэрнім... Сонна ціюкае шпачаня... Брэст 22 чэрвеня. Цішыня* (Р. Барадулін);

- канкрэтызуюць апісанне, называюць асобныя дэталі яго, вылучаючы на першы план істотнае: *І тут другая лістоўка. Чырвоная яркая папера. Яшчэ больш яркія словы* (М. Лынькоў). *Над Відзямі страляе ў неба готыка касцёла. Чырвоная цэгла, шэры бляшаны дах* (Я. Брыль).

Уласна апісальныя намінатыўныя сказы выкарыстоўваюцца як рэмаркі. Яны сустракаюцца ў паэзіі і прозе, дзе звычайна пачынаюць апісанне – стаяць у пачатку абзаца, страфы, раздзела: *Халодная ясная ноч... Звонка хрумчыць сняжком, ідучы мне насустрач дзяўчына* (М. Багдановіч). *Пачатак лістапада. Вечар. Лабановіч*

сядзіць у сваім аблюбаваным пакойчыку (Я. Колас).

Апісальныя сказы-рэмаркі пашыраныя ў драматургічных творах і літаратурных сцэнарыях, дзе выступаюць як тэхнічны сродак – перадаюць час, месца дзеяння: **Цельшына. Восень. Вечар.** З цемры вырысоўваецца будынак школы, хата Падлоўчага, журавель студні, старая груша (А. Звонак). **Час каля Купалля. Паўдня. Хата Зяблікаў** (Я. Купала).

Пры дапамозе ўласна апісальных намінатыўных сказаў пісьменнікі ствараюць замалёўкі, у якіх выпісана кожная дэталі. Сустракаюцца строфы ці цэлыя вершы, якія складаюцца амаль з адных намінатываў-ланцужкоў: *Лясы, лясы і пералескі, ды непразлыныя кусты; лістом завеяныя сцежкі; і сініх зораў дождж густы* (П. Трус). *Бор. Сасновыя шаты. Ды верас. Ды мох. Чалавек барадаты. Цяпельца. Дымок* (А. Куляшоў). **Цяплынь начэй і зорнасць, мядовы ліпы пах... Святая непакорнасць і сорам у вачах. Шчымлывасць ранку. Спеўнасць. І нараджэнне дня. Каханне. Мож, рэўнасць. У сэрцы цішыня. Зямнога свету вечнасць. Палёт імклівых мар. Цнатлівасць. Мож, грэшнасць. Каханьня Божы дар** (Г. Міклашэвіч).

Да апісальных намінатыўных сказаў большасць даследчыкаў адносяць блізкія і структурай, і функцыяй ацэнчна-быццёвыя сказы. У такіх сказах сцвярджаецца існаванне ў рэчаіснасці прадметаў, з’яў і даецца ім ацэнка. Нярэдка значэнне ацэнкі, якаснай характарыстыкі выступае на першы план, што дае падставы некаторым лінгвістам выводзіць іх з разраду намінатыўных сказаў. Тым не менш у сказе *Якая ноч!* канстатуецца існаванне часу сутак і даецца адпаведная ацэнка-характарыстыка гэтай з’явы: якасная ацэнка ў такіх сказах граматычна афармляецца інтанацыяй у спалучэнні з наступнымі словамі:

- займеннікамі і часціцамі: **Якія горы! А сады якія! Тут шмат зямнога цёплага добра** (П. Панчанка). **“Што за дзяўчына! Што за натура!”** – колькі разоў паўтараў малады, шчаслівы настаўнік (Я. Колас). **Ну і сонца!** Разарваўшы морак шызы, затапіла свет шырокі, і ва ўсе двары і шыбы промняў хлынулі патокі (П. Глебка). **Ну зіма! Ну пагодка!.. Сёння, калі на звычайу прайсціся пасля абеду, дык хіба толькі на вуліцы пасёлка, у сякім-такім зацішку** (Я. Брыль);

- якаснымі прыметнікамі. Гэтыя сказы даволі цесна звязаны з сітуацыяй, галоўны член іх – назоўнік з адцягнутым значэннем – канкрэтызуецца ў кантэксте, якому яны надаюць экспрэсіўную і абагульненна-лагічную характарыстыку: **Цудоўныя, шчаслівыя хвіліны. Час**

адзіноты, роздуму і песенна-бяздумнага маўчанья... (Я. Брыль). **У шэсць гадзін раніцы пачалася артылерыйская падрыхтоўка. У цемры раптам шуганулі ўгору маланкі, разлэгся гром. Адразу загаварылі сотні гармат...** **Святло трапятала на дрэвах, на тварах байцоў, на танкавых вежах. Незабыўнае, вялікае відовішча!** (І. Мележ);

- часціцамі, займеннікамі і прыметнікамі адначасова: **Ах, якое дружнае, якое высокае жыта! Поўныя тугія каласы важка пагойдваюцца пад гарачымі павевамі ветру...** (І. Мележ). **Які незвычайны дзень! Адзін дзень у жыцці. Леапольд Гушка бачыў перад сабою берагі шчаслівай зямлі** (К. Чорны).

У сучаснай лінгвістычнай літаратуры замацавалася кваліфікацыя гэтых сказаў як ацэнчна-быццёвых аднастаўных.

Намінатыўныя сказы-паведамленні маюць сваю спецыфіку. Асноўная сутнасць гэтых сказаў: аўтар імкнецца перадаць думку пра існаванне прадмета, з’явы, падзеі ярка і падкрэслена, што дасягаецца пры дапамозе адпаведнай эмацыянальна-экспрэсіўнай інтанацыі. У большасці выпадкаў гэта сказы з павышанай эмацыянальнасцю, з клічнай інтанацыяй. Але не кожны апісальны сказ – сказ-паведамленне. Параўнаем: 1. **“Пажар!”** – загаманіла варты (Я. Колас). 2. **“Вясна!”** – у Бардзюковым голасе і радасць, і здзіўленне, і недаўменне гучыць (Б. Мікуліч). 3. **Пажар! Пажар! Пажар! Гарыць усё старое, шчэ на чырвоным жары ўзрастае маладое** (В. Таўлай). 4. **Вясна! У яркай квецені палеткі і сады. Пялёткамі замецены былыя халоды** (А. Астрэйка). З чатырох вылучаных сказаў першыя два – сказы-паведамленні, два другія – уласна апісальныя.

У афармленні сказаў-паведамленняў перша-ступенная роля адводзіцца інтанацыі: суразмоўца не проста паведамляе пра існаванне прадмета (з’явы), але і патрабуе пэўнай рэакцыі на той ці іншы факт. Сказы-паведамленні характарызуюцца канкрэтнасцю пры выражэнні думкі, паведамляюцца пра факты, прадметы ці з’явы, якія існуюць непасрэдна ў момант гутаркі ў адпаведных абставінах. Яны вызначаюцца лакалізмам: гэта, як правіла, простыя неразвітыя сказы, у склад якіх часам уваходзяць звароткі ці дзеясловы загаднага ладу: **Хтось з аравы закрычай з перапалоху: “Глянь, міліцыя! Аблава!”** (А. Александровіч). **“Вайна, Саша”, – Марыя Сяргееўна азірнула: у палаце нікога не было** (І. Шамякін).

Ніна ГАЎРОШ,

кандыдат філалагічных навук.

Ірына САВІЦКАЯ,

кандыдат філалагічных навук.